

שיגיעת שניהם

משה מערבי

א. מבוא

"רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא אומר: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עוון, וכל תורה שאין עימה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון" (מסכת אבות פרק ב' משנה ב').

"יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ". כך קובע רבן גמליאל במשנה. למשפט זה הנראה פשוט וברור ניתנו כמה וכמה פרשנויות בקרב ראשונים, אחרונים, רבנים ואף הוגי דעות לאורך כל הדורות בעם היהודי, והגיעו לשיאם במאה שעברה באירופה. ואמנם משפט זה נהפך, ברבות השנים, לאידיאולוגיה מבוססת מאד של אישים וחוגים מסויימים, ומנגד – היה נתון לויכוחים סוערים עם אלו הרואים את קביעת רבן גמליאל כעוד אימרה טובה, אולי כחלק ממכלול הדברים שנאמרים במסכת אבות בבחינת עצה טובה קא משמע לן. הביטוי "דרך ארץ" כפי שמכנה זאת רבן גמליאל, משמעותו: עסק, מלאכה, אמנות. אולם דווקא משמעות זו גוררת שאלות על היחס בין הערך "דרך ארץ" לערך "יתורה" – האם היחס ביניהם שווה? האם המלאכה מטרה? ובכלל האם היחס ביניהם משלים אחד את השני או שכל צד קיים ברשות עצמו?

ב.

במאמרי זה אתייחס למספר גישות מרכזיות ולעצם השילוב של שני המרכיבים. ראשית, גישת רבן גמליאל במשנה הרואה את הערך "דרך ארץ" לעומת הערך "יתורה" כאמצעי למניעת עוון – "משכחת עוון", וכהסבר הברטנורא: "שהתורה מתשת כוחו של אדם והמלאכה מפרכת ומשברת את הגוף ומתוך כך יצר הרע בטל ממנו". ר"ג מציין מניע נוסף להתעסקות במלאכה – הנצלות מהבטלה שגוררת עוון: "וכל תורה שאין עימה מלאכה סופה בטלה, לפי שא"א לו בלא מזונות ומלסטם את הבריות ומשכח תלמודו (ברטנורא). יוצא איפוא מדברי הברטנורא שאין ערך עצמי לעבודה, היינו ר"ג, לדעת הברטנורא, רואה בהתעסקות במלאכה אמצעי קיומי/חומרי ללימוד תורה וכאשר יש לאדם מקור הכנסה ללא טרחה במלאכה (מצד זכיה בפרס, ירושה וכד') ממילא אינו עומד ומלסטם את הבריות, יש לו מזונות והוא פנוי לעסוק בתורה, וזאת משום שהמלאכה אינה מטרה בפני עצמה כי אם לימוד התורה בלבד, וכאשר יש לאדם תנאים חומריים ללימוד – מתברר, כאמור, שעדיף לשבת וללמוד בכל עת.

דברים בגנות המתפרנסים מן הצדקה ובשבח המתפרנסים ממעשי ידיהם – מן המלאכה מוצאים בדברי הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה פרק ג' הלכות ט', י', יא' (ע"פ חלוקת הרב קאפח). הרמב"ם מחלק נושא זה לשלוש הלכות, המתייחסות לתכנון עתידני (הלכה ט'), למציאות קיימת (הלכה י'), ולמצב רצוי ואולי אף אידיאלי (הלכה יא').

להלן דברי הרמב"ם ולאחריהם המשמעות המתבקשת מדבריו.

הלכה ט'

"כל המשים על ליבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה הרי זה חלל את ה' ובוזה את התורה וכבה מאור הדת וגרם רעה לעצמו ונטל חייו מן העולם הבא. לפי שאסור להנות מדברי תורה בעולם הזה".

הרמב"ם בהלכה זו מגנה בחריפות את המתכננים להתפרנס מהצדקה והדגש הוא על המכוונים את עתידם לכך. דיוק זה ניתן ללמוד מהמילים "המשים על ליבו", המבטאות תכנון עתידני. יוצא, א"כ, מדיוק זה שכאשר אדם נאלץ להתפרנס מהצדקה הוא אינו בכלל גינויים אלו, עם זאת, אין הרמב"ם נותן גושפנקא להתפרנס מהצדקה גם אם זה נעשה מתוך כורח.

הלכה י'

"אמרו חכמים "כל הנהנה מדברי תורה נטל חייו מן העולם. ועוד ציוו ואמרו: אל תעשם עטרה להתגדל בהן ולא קרדום לחפור בהן. ועוד ציוו ואמרו אהב את המלאכה ושנא את הרבנות וכל תורה שאין עימה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הבריות".

הלכה זו, שלא כקודמתה, מתייחסת למציאות הקיימת קרי – להווה, וזאת מהמילים "כל הנהנה מדברי תורה . . . " שמשמעותן הנאה עכשווית מהתפרנסות מהצבור מתוך מציאות (שאולי נכפתה) ולא מתוך תכנון. אולם גם לזאת הרמב"ם לא מסכים והוא קובע שאדם זה נטל חייו מן העולם וסופו שילסטם את הבריות.

יוצא, איפוא, מדברים אלו שהרמב"ם שולל מכל וכל את ה"התפרנסות מהצדקה". אולם אדם הלומד תורה ולא מתפרנס מהצדקה, האם חייב לעסוק במלאכה?

הרמב"ם לא מחייב להתעסק במלאכה וזאת למרות השבח שהוא מרעיף על עוסקיה. דבר זה ניתן להסיק מהאמרה שמצטט הרמב"ם ממסכת אבות (א', י'): "ועוד ציוו ואמרו אהב את המלאכה ושנא את הרבנות". השימוש דווקא בפעלים המבטאים רגש (אהב ושנא) ולא בפעלים המבטאים חובה (עשה, לא תעשה/תחדול) משמעותו שאין חיוב לאדם שיש לו ממון להתעסק במלאכה במידה והוא עוסק בתורה, אולם מוטלת עליו החובה לכבד, להוקיר ואף לאהוב את המלאכה וודאי הוא שיש לחנך למלאכה ואין לזלזל בה.

השימוש, כאמור, בפעלים רגשיים כאהבה ושנאה מלמדים אותנו שהתכונה לאהבת המלאכה ולשנאת הרבנות צריכה להיות תכונה נפשית ופנימית המופנמת בליבנו.

הלכה י"א

"מעלה גדולה היא למי שהוא מתפרנס ממעשי ידיו ומידת חסידים הראשונים היא. ובוה זוכה לכל כבוד וטובה שבעולם הזה ולעולם הבא שנאמר: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך (תהילים קכ"ח). אשריך בעולם הזה וטוב לך לעולם הבא שכולו טוב". הרמב"ם בהלכה זו מתאר מצב רצוי אך לא מחייב. הרצוי הוא להתפרנס ממעשי ידיו אך אין חובה כזו וממילא אדם שלא מתפרנס ממלאכה אינו עובר על איסור. ההתעסקות במלאכה, לדעת הרמב"ם, "מעלה גדולה היא", מה שמלמד אותנו שזו בבחינת רשות וככזו היא מאפשרת שיקול דעת כאשר היא (המלאכה) עלולה לפגום בערך אחר (כגון למוד תורה) שאף הוא חשוב כשלעצמו.

לסיכום דעת הרמב"ם נקבע ונאמר:

- א. אין להתפרנס מהצדקה בתמורה ללימוד תורה, לא מתוך כורח ובוודאי שלא מתוך תכנון.
- ב. לא קיימת חובה להתפרנס ממלאכה, ממילא אדם שאינו עוסק במלאכה אינו חוטא.
- ג. המצב הרצוי הוא להתפרנס ממעשי ידיו שנאמר: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך".

ג.

עד שלב זה ראינו שתי דעות - דעת רבן גמליאל במשנה ודעת הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה המתייחסות לחשיבות המלאכה באופן כללי. להלן פן אחר המדגיש את חשיבות המלאכה דווקא בארץ ישראל והמתייחס אל מלאכה זו כחלק ממצוות ישוב ארץ ישראל.

החתם סופר, ר' משה סופר, בחידושיו למסכת סוכה (דף ל"ו ע"א) קובע: "וכאילו תאמר לא אניח תפילין מפני שאני עוסק בתורה. הכא נמי לא יאמר לא אאסוף דגני מפני עסק התורה, ואפשר אפילו שאר אומניות שיש בהם ישוב העולם הכל בכלל מצווה (משום ישוב א"י), אבל כשאנו מפוזרים בין אומות העולם וכל שמרבה העולם ישוב מוסיף עבודת ה' חורבן".

בהמשך דבריו מתייחס החתם סופר לדברי ר' נהוראי בקידושין (פ"ב ע"א): "מניח אני כל אומניות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה". דברים אלו טוען החת"ם סופר - היינו בחוץ לארץ.

את דברי החתם סופר מביא ר' יששכר טייכטל בספרו 'אם הבנים שמחה' (עמ' קצ"ה) ונותן להם משנה תוקף: "עד שהשווה (החת"ם סופר) עבודת האדמה בארץ ישראל למצוות עשה דתפילין שאדם הישראלי מניח בכל יום, ובלי מצוות עשה דתפילין אינו בר ישראל כלל... על כן בושה וכלימה תכסה פניהם של אלו המזולזלים במצוות עשה של ישוב הארץ בטעמים כדויים ודחויים ודבריהם בטלים ומבוטלים נגד דברי רבינו החתם סופר ז"ל, ולית צריך להשגיח בהן כלל וכלל".

הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב הראשי הראשון לארץ ישראל התייחס בשעתו

לנושא העבודה העברית בארץ ישראל. דבריו פורסמו בכתב העת "ההד" (תרצ"ה) וכונסו בספר אוצרות הראי"ה של הרב משה צוריאל (עמ' 1039): "כולנו כאחד ומוכרחים אנו להיות חדורים באותו הרוח הטהור הלאומי, שירומם את שאיפתנו גם הפרטית לאותה המדרגה הראויה לעם אחד העומד על נפש לאומי והבונה את ארצו הקדושה לשם שיבת שבותו ולשם הרפאות מוחלטת משברו הנורא, שהוא שבר הגלות העבדות והשפלות, שהננו רואים יד ה' ורוחו עלינו לטובה".

באגרותיו, (אגרת תת"י) מציין הרב קוק את השילוב האידיאלי בין תורה למלאכה (דרך ארץ) לגבי האדם הישראלי והרי דבריו: "ותלמיד חכם נקרא כל שתורתו אומנותו ועיקר עסק שלו הוא בדברי תורה, ולא גרע כוחו כלל אם הוא מתעסק כדי פרנסתו ולא להתעשר, כיון שבכל עת הפנאי הוא שב לתורתו, שזהו עיקר המעלה ע"פ האידיאל התורני להיות עוסק בתורה ובדרך ארץ כמו שכתוב במשנה אבות (ב, ב): "רבן גמליאל . . . אומר: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עוון וכל תורה שאין עימה מלאכה סופה בטלה" – אלא שתהיה תורתו קבע ומלאכתו ארעי, כלומר שבכל עת שלפני מעסקיו, שאינו מרחיב אותה להתעשר, הוא עוסק בתורה".

הרב קוק, א"כ מייחס ערך מיוחד וחשוב להתעסקות במלאכה אך עם זאת יש לעשותה ארעי ורק כאמצעי לפרנסה. את עיקר היום יש להקדיש ללמוד התורה. כמו"כ ישנה, לדעתו, חשיבות גדולה לעבודה עברית בארץ ישראל כהרפאות מהגולה וכחלק משיבת העם לארצו.

ד.

האימרה: "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ" לא נשארה בגדר של חקירה עיונית-פלוסופית אלא קיבלה משמעות מעשית במאה שעברה באירופה.

הרב שמשון רפאל הירש והרב עזריאל הילדסהיימר (וכמוהם עוד במאה ה-19) הקימו לראשונה מוסדות חינוך לפי שיטתם, שיטת תורה עם דרך ארץ, שניהם: הרב הירש בבית-הספר הריאלי החרדי בפרנקפורט (1853) גרמניה, והרב עזריאל הילדסהיימר בישיבה שהקים באייזנשטאט (1851) הונגריה, שילבו לימודים כללים בנוסף ללימודי הקודש.

התקופה שבה חיו ופעלו השניים היתה תקופת ההשכלה, תקופה שבה מתפרצות בו זמנית שתי תנועות יהודיות-ההשכלה והחסידות, אשר מביאות לערעור סמכותם של מוסדות החברה המסורתית. חברה אשר רואה בהלכה מקור בלעדי לצידוקה הולכת ומתמעטת כמעט לחלוטין. בשל זאת נשברת המסגרת של החברה היהודית המסורתית והאיזון בין התבדלות הצבור היהודי לבין השתלבותו מתערער. אותם יהודים שחיו עד עתה בשולי הסדר הכלכלי חברתי של אירופה הנוצרית עומדים נבוכים מול התמורות העיוניות והטכנולוגיות של סכיבתם וזאת בשל נתינת האפשרות לשילובם המלא עם המבנים הכלכליים והחברתיים. בנקודה זו נתונים היהודים מול בעיית השתלבות בסדר חברתי זה.

בשל תמורות הזמן, נמצאת העילית הרבנית במערב אירופה ובפרט בגרמניה בהתמודדות עם השינויים שנוצרו. עלית רבנית זו המתנגדת לערכי התרבות המודרנית,

נתונה בשלהי המאה ה-18 ובמחצית הראשונה של המאה ה-19 בהסתגרות רוחנית ומאבדת שליטה על מהלך הארועים.

מגמות ההשתלבות של המשכילים מקבלות גיבוש אידיאולוגי. עם צמיחת תנועת הרפורמה היהודית בגרמניה מהווים אנשיה חלופה חברתית ליהודי גרמניה, מתוך מגמה ברורה של השתלבות מירבית בתרבות ובחברה.

מגמות השתלבות אלה משתקפות באותה תקופה הן בשלילתן את דפוסי החינוך המסורתיים והן בנסיונותיהן ובמאבקן לעצוב חינוך יהודי בעל יסודות חברתיים חדשים ובעיקר בעל בסיס רחב של לימודים כלליים.

בתקופה זו, מתרוקנים ה"חדרים", ה"ישיבות" ושאר מוסדות החינוך המסורתיים למרות החרמים והאזהרות של רבני גרמניה.

פעילותם החברתית והחינוכית של חוגי המשכילים והרפורמיים היהודיים בגרמניה אינה נשארת בלא תגובה. במקום חוסר האונים וההסתגרות הרוחנית של העילית הרבנית מתגבש בגרמניה (במחצית השניה של המאה ה-19) נסיון עיוני ומעשי של שילוב בין ערכי החברה היהודית, לבין התכנים של התרבות המודרנית, או במילים אחרות ובכלל המדע והטכנולוגיה בתחומי החיים ככלל והלימודים הכלליים במוסדות החינוך בפרט.

מעצביו העיקרים של רעיון זה - הרב שמשון רפאל הירש (1808-1888) והרב עזריאל הילדסהיימר (1820-1899) מגבשים תפיסה חברתית חדשה, ומעצבים מערכת חדשה של חינוך יהודי.

שני הרבנים צידדו אם מעט ואם הרבה בכלילת לימודים כלליים במוסדות החינוך. להלן נסקור את תפיסתם ביחס לשילוב בין תורה לדרך ארץ ונדגיש האם לפי אותה תפיסה ערך אחד משלים ערך אחר או קיים ברשות עצמו לצד הערך האחר.

הרב שמשון רפאל הירש שהושפע בחינוכו מן הרבנים השמרנים והמשכילים (יעקב אטלינגר ויצחק ברנייס) ומאביו, מוצא חוג מצומצם לדעה, בפרנקפורט, שבעידודם ובתמיכתם המוסרית הגיעה תפיסת היהדות שלו למלוא התפתחותה ונתגבשה סופית עמדתו המעשית ביחס לשאלות שהעסיקו את יהודי גרמניה באותה תקופה. ביטוי לאידאל החינוכי שלו מצא הרב הירש במאמרו של ר"ג: "יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ" והדמות האידיאלית של היהודי היתה, לדעתו, זו של "האדם הישראלי" שהוא בעצם "היהודי הנאור שומר המצוות". אידאל זה ניסה להגשים בבית הספר הריאלי (החרדי) שהקים בפרנקפורט. נוסף על לימודי הלשון העברית ולימודי היהדות הורו בבית ספר זה מקצועות חול דהיינו: גרמנית, חשבון, מדעי הטבע וכיו"ב.

הרב הירש טען למזיגה בין לימודי הקודש ללימודי החול כצירוף שאינו מהווה פשרה או הרע במיעוטו, אלא חלק בלתי נפרד מאותה השקפת עולם המתחשבת במציאות החדשה של דורו ורואה בשני התחומים מרכיבים המשלימים זה את זה ולא שני ערכים הקיימים זה בצד זה.

עם זאת לדעת הרש"ר הירש ערכים אלה אינם שווים בחשיבותם משום שהתורה נצחית ואינה משתנה, אולם שני המרכיבים משתלבים עד שאינם נתנים להפרדה.

בהתאם לאידאל זה חינוך הרב הירש לחינוך יהודי ולחינוך האדם והאזרח המשתלב

בכל תחומי החיים. יהודי החרד לדבר ה' אינו יכול לוותר על דרך שמשלבת השכלה כללית וחינוך אחר אם רצונו לעמוד בכבוד במלחמות החיים בעידן המודרני. יש לשאוף, לדעתו, שהבנים ישארו נאמנים לחנוך שקבלו בבית גם בחברה שאינה שווה לה בדעותיה ובהשקפותיה, ועל כך נאבק בכל כוחו, ובעזרת החוגים הקרובים אליו.

ביטוי נוסף לשילוב מנוסח ע"י הרב עזריאל הילדסהיימר, התופס מקום מרכזי בהתפתחות האורתודוקסית באירופה המערבית במאה ה-19 ובהתגבשות דפוסי יסוד של דרכה בצבור היהודי ובחינוך.

בבן דורו, הרב הירש, חי רע"ה בהבנת השינויים שחלו במאה ה-19 בעולם ובישראל והוא האמין, מתוך תקווה לקדם את השינויים למען כלל ישראל. הרב שגמר את לימודיו המדעיים באוניברסיטת ברלין בתואר ד"ר טען שלא תיתכן סתירה בין מחוקק הבריאה למחוקק התורה, והוא היה נוהג לציין את הפסי "בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך". הוא התכוון לומר בזה שאת גדולת האל ואת אמיתות תורתו יש לחקור בכל הדרכים ושכח המדע יכול להסביר את הפעולות ואת התוצאות של החוק האלוקי, אך אין בו (במדע) משום גילויי הסיבה והתכלית של הדת עצמה.

מדברים אלו אנו למדים שהרב הילדסהיימר ראה בחיוב את המדע ואת הלימודים הכלליים לצד התורה ובתנאי שכל רכיב קיים ועומד ברשות עצמו, תוך ידיעה שלימוד התורה הוא העיקר והמדע משני בחשיבותו.

ברוח תפיסה זו הקים רע"ה בשנת תרי"א ישיבה תיכונית שהיא הראשונה בעולם המצרפת בתכניתה רכיב של לימודי חול הכוללים: גרמנית וספרותה, הונגרית, לטינית ויוונית, חשבון ומתמטיקה, גאוגרפיה ודברי הימים וכמו"כ מדעי הטבע. כל זאת כמובן בנוסף ללימודי הקודש - תלמוד, שפה עברית ודקדוקה, תנ"ך ופלוסופיה יהודית.

אם נסכם שתי תפיסות אלו, שיטת הרב שמשון רפאל הירש ושיטת הרב עזריאל הילדסהיימר נמצא: הרב הירש השתדל להקנות ליהדות תוקף מחודש על ידי פיתוחה מתוך מקורותיה ובשל כך צידד בהכללת המדע כחלק בלתי נפרד מהכרעות בתחומי החיים. הוא ראה במדע משלים ליהדות וחלק בלתי נפרד ממנו. מכאן, שהיהדות והתרבות הכללית (המדע) קשורים בקשר של תרכובת.

לעומתו, הרב הילדסהיימר שהיה רחוק מהפלוסופיה דגל באופן עקבי בתפיסה המסורתית המתבססת על סמכות התורה, אך משאירה מרחב מסויים לתפיסה מדעית והרואה במדע וביהדות מרכיבים נפרדים שכל רכיב עומד ברשות עצמו. מכאן, שהיהדות והתרבות הכללית - (המדע) קשורים בקשר של תערובת.

בעקבות אישים תורניים אלו ואחרים, (1) שראו את תפיסת תורה עם דרך ארץ כמחייבת, הוקמו מוסדות חינוך, ישיבות (2) וסמינרים ששילבו לימודים כלליים בנוסף ללימודי הקודש.

סיכום

בפתיחת חיבורנו הבאנו את המקור לנושא, היינו דברי רבן גמליאל במשנה (אבות ב, ב). הסברנו את דבריו לפי הברטנורא במשמעותם הפשוטה (ולע"ד האמיתית בהקשר זה) כלומר: דרך ארץ – מלאכה, וקבענו שהמלאכה הינה אמצעי חומרי ללימוד תורה, מה

שמלמדנו שאין חיוב לעסוק במלאכה במידה ויש לאדם מקור הכנסה.
הרמב"ם המפורסם בהלכות תלמוד תורה (גי ט-יא) הובא מפאת חשיבותו בלשונו
החריפה, נגד ההתפרנסות מהצדקה בתמורה ללימוד תורה, עם זאת אין לפי דבריו חיוב
לעסוק במלאכה משום שהציווי הוא: "אהב את המלאכה..." מתבטא בפעל אמוציונאלי
ולא אקטיבי. התכונה לאהבת המלאכה ולשנא את הרבנות וגינוניה צריכה להיות
מופנמת בליבנו.

דברי החת"ם סופר ובעקבותיו בעל "אם הבנים שמחה" פתחו נוסף בנושא
המדגיש את עניין המלאכה בא"י כחלק ממצוות ישוב הארץ. יש להעיר שההקבלה
שעושה החת"ם סופר בין מצוות התפילין לבין מצוות ישוב הארץ אינה בגדר אלגוריה
בלבד אלא באה להדגיש באופן חד משמעי את החיוב בבנין הארץ המוטל על כל אחד
ואחד מאיתנו - כפי שאנו מניחים תפילין בכל יום.

דברי הראי"ה קוק (3) חתמו פרק זה בציינם את העבודה העברית כחלק מהרפאות
עם ישראל משבר הגלות והעבדות.

את שיטת הרב הירש והרב הילדסהיימר ששילבו בפועל תורה ודרך ארץ במוסדות
החינוך שהקימו בארופה הבאנו בתוספת רקע הסטורי חשוב לשם הבנת התקופה.
אציין שהשיבות התיכוניות בא"י (ואף הראשונה שבהם כפר הרא"ה שסללה את הדרך)
התפתחו על רקע שונה. ברם נאמנות אלו לשיטה זו במשנת הרב הילדסהיימר.

סוף דבר: תם חבור זה, אך בידוע שאינו נשלם וכבר רבו הדעות ובעקבותיהם
המאמרים ואף הספרים בנושא. אולם כל מטרת חבור זה הינה לגרות את המחשבה
ולפתוח צוהר ולו קטן למבקש דעת להעמיק ולחקור בעניין בבחינת: "לא עליך המלאכה
לגמור ולא אתה בן חורין להבטל ממנה" (אבות, ב-כ"א).

נחתום בדברי הרב קוק שנחג לומר את "האני מאמין" שלו ביחס לשיטת תורה עם
דרך ארץ (אגרות הראי"ה, קס"ד): "הישן – יתחדש, והחדש – יתקדש, ויחדיו יהיו
לאבוקת אורים על ציון".

1. הרב דב במברגר, הרב יצחק יעקב ריינס, ר' שמחה זיסל זיו, הרבי מגור, ר' יצחק
אלחנן והרב רוול.

2. ישיבות קלם וגרובין בליטא. ישיבות שוונציאן, לידה ואודסה ברוסיה. ישיבת
"המתלבט" בפולניה וישיבות "עץ החיים" ורבי יצחק אלחנן בארה"ב.

3. "גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים" (ברכות ח' ע"א) מסביר הרב קוק בעין אי"ה
(שם): "ובאמת עיקר נועם העולם הבא הוא ההנאה מיגיע כפו, שזוהי השלמות
האמיתית והטובה השלמה שידועה באמיתותה ליוצרה..." עיין דבריו הנפלאים שם.